

MEMORIA FINAL

**EXHUMACIÓN NA FOSA DO CEMITERIO DE DIVINO SALVADOR DE
TRASANQUELOS, OZA-CESURAS**

Conchi López Sánchez

Grupo HISTAGRA, Universidade de Santiago de Compostela

ÍNDICE

1. Antecedentes	3
2. Indagación preliminar sobre as vítimas para a súa identificación e localización	5
3. Fichas individuais das vítimas	18
4. Documentación do espazo a intervir: a historia do cemiterio	23
5. Recoñecemento e estudo do espazo: proposta de localización da fosa	29
6. Intervención na fosa: sondaxes, escavación, inhumación e difusión ..	35
Bibliografía	39
Fontes	41

1. Antecedentes

Figura 1. Cemiterio de Divino Salvador de Trasanqueros, Oza-Cesuras na actualidade. En amarelo sinalamos a área mais antiga, en laranxa a ampliación de finais dos anos setenta e en vermello, a ampliación de 2011-2013. Fonte: Google Earth

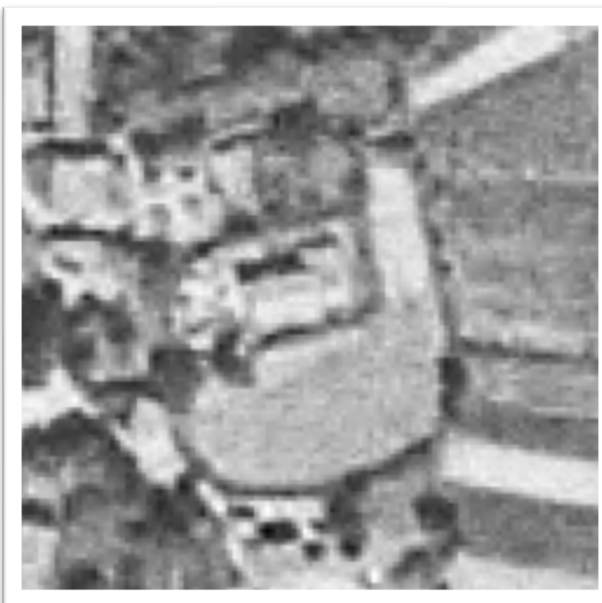

Figura 2. Cemiterio de Divino Salvador de Trasanqueros, Oza-Cesuras, nos anos cincuenta do século XX. Fonte: Vuelo Americano (Serie B, 1956-1957)

A petición de Orientado Fernández para buscar a seu pai, Rafael Fernández Casas, puxo en marcha o traballo do equipo. Supostamente, estaría enterrado nunha fosa irregular, no cemiterio de Divino Salvador de Trasanquelos, parroquia do concello de Oza Cesuras, localizada na provincia da Coruña, parte do partido xudicial de Betanzos. O espazo actual esta formado por tres grandes áreas, que se delimitan en función dos cambios que sufriu o cemiterio co paso do tempo (figs. 1 e 2). En primeiro lugar, a zona máis antiga está composta pola Igrexa e o adro, este último, foi o espazo no que se enterraron os defuntos da parroquia ata finais dos anos setenta, aproximadamente. Presenta, por tanto, unha gran densidade de tumbas no chan, especialmente na parte frontal do atrio. Dende que se constrúen os primeiros nichos, ao redor do muro de peche, trasládanse algunhas das tumbas e tamén se empregan para novos enterramentos. Posteriormente, ao redor de 1978, constrúese a primeira ampliación do cemiterio, na que se derribou parte do muro de peche lateral esquerdo. Os terreos sobre os que se edificaron ditos nichos eran de propiedade particular, polo que se descarta que esas novas edificacións se elevaran sobre tumbas antigas. Por último, a última ampliación data dos anos 2011-2013, obras que se inician por parte de Jesús Vázquez, en nome do Arzobispado de Santiago de Compostela. Edifícanse novos nichos sobre un terreo que era, previamente, de propiedade privada, que se obtivo mediante unha compra e venda, polo que, de novo, estamos ante un terreo “virxe”, en canto a tumbas se refire.

Na actualidade, non se observa ningún tipo de memorialización do espazo, e tras unha primeira toma de contacto, observamos, que os crimes e os enterramentos irregulares de 1936, non foron un suceso coñecido *vox populi* entre a veciñanza do lugar. En liñas xerais, non houbo unha conversa transxeracional na comunidade sobre a violencia de 1936, e a busca dos restos de Rafael Fernández foron, en certa medida, unha “sorpresa” para moitos dos veciños¹.

¹ É necesario resaltar a importancia que tivo nesta investigación, mais alá da familia de Rafael Fernández e de Juan Torreiro, a implicación da Asociación Cultural Irmáns Suárez Picallo, de Sada e a da Asociación Terras do Ortegal, xunto coa colaboración de outras persoas, como Andrés Santalla, o cura párroco de Divino Salvador de Trasanquelos, e moitos veciños do lugar.

2. Indagación preliminar sobre as vítimas para a súa identificación e localización

O noso punto de partida foi investigar sobre a identificación das posibles vítimas enterradas nunha fosa nese mesmo espazo. Comezamos por filtrar na base de datos de Nomes e Voces, onde constaban dúas persoas identificadas rexistradas, vítimas da violencia do 36, enterradas no cemiterio de Trasanquelos, Rafael Fernández Casas (pai de Orientado, persoa que realizou a petición de busca) e Juan Torreiro Seoane. O rexistro civil de Cesuras confirmou de novo esta información, no que unicamente se recollen para dito cemiterio, entre 1936 e 1939, dúas vítimas destas características². Posteriormente, unha primeira aproximación á bibliografía local e á fonte oral, amosou indicios de tres vítimas mais, de identidade descoñecida, que puideron ser inhumadas no mesmo lugar³. Con esta información, traballamos na senda de aclarar a existencia destas persoas, a súa identidade e as circunstancias das dúas mortes.

No referido ás tres persoas descoñecidas, non constan no rexistro civil de defuncións de Cesuras, cuestión que non chama a atención debido á propia loxística do funcionamento da violencia golpista. É certo que adoitan aparecer inscritas persoas “descoñecidas” nestes rexistros, como foi o caso de Rafael e Juan, ata que posteriormente se procedeu ao seu recoñecemento. Con todo, non foi un proceso sistemático e ordenado, realizado con gran rigorosidade, pois esta non foi unha prioridade das autoridades golpistas. Tratáronse de buscar, tamén, nos rexistros de defuncións e enterramentos eclesiásticos pero, unicamente se conservan a partir do ano 1938. Revisáronse igualmente, por se a inscrición fose posterior, incluso nas datas nas que se recoñecen os cadáveres de Rafael

² Base de datos de Nomes e Voces, en <http://vitimas.nomesevoces.net>. Rexistro Civil de Defuncións do Xulgado Municipal de Cesuras, tomo 33.

³ Andrés Santalla López, “A Depuración do Maxisterio e a educación pública en Galicia: 1936-1961”, en *A represión franquista en Galicia. Actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria, Narón, 4 a 7 decembro de 2003*, Narón: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2005, páxs. 227-256. Entrevistas con Juan C. Ponte, 28 e 29 de setembro de 2023; 2 de outubro de 2023.

Fernández (1938) e Juan Torreiro (1958), pero tampouco apareceu ningún dato recollido⁴.

Neste punto, a fonte oral foi a única que nos daba conta deste indicio; por un lado, a recollida no traballo de Andrés Santalla presentado no Congreso da Memoria, organizado pola Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, e celebrado en Narón, no 2003; e por outro, o testemuño de Juan C. Ponte, veciño da Coruña, cuxa familia materna é natural de Trasanquelos⁵. Precisamente, en relación con este último, no recordo familiar quedaron as visitas dunha familia de Ferrol ás tumbas das vítimas descoñecidas para levarlles flores. O paso do tempo e a chegada das novas xeracións fixo que dita costume se perdera e a localización da fosa se disipara, quedando, na actualidade, unicamente hipóteses incertas que non se puideron constatar, por medio doutras fontes ou testemuñas.

Tratamos de localizar a Don Manuel, cura párroco de Trasanquelos á altura dos anos noventa, dado que, segundo os veciños, foi a única persoa que puidera ter contacto coas familias das vítimas descoñecidas. A noticia do seu recente falecemento, truncou esta vía de investigación, quedando unicamente o relato do suceso na memoria da familia de Juan C. Ponte. Segundo o seu recordo, estaríamos falando de dous homes e unha muller, asasinados na antiga canteira de Trasanquelos, localizada en gran parte no trazado actual da estrada AC-840, tras a súa reforma e ampliación:

En esa cantera se tiene comentado alguna vez que un joven escondido fue testigo, desde una distancia indeterminada, de los hechos, no hay detalles de cómo fueron las muertes, ni si fue la primera o segunda vez (hasta ahora siempre se pensó, por lo menos en mi entorno, que hubo un solo ajusticiamiento) pero al parecer uno de los represaliados no falleció en el acto, pidió agua y una de las

⁴ Libro de Difuntos da parroquia de Divino Salvador de Trasanquelos (1938-2001).

⁵ Andrés Santalla López, "A Depuración do Maxisterio e a educación pública en Galicia: 1936-1961", en *A represión franquista en Galicia. Actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria, Narón, 4 a 7 decembro de 2003*, Narón: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2005, pp. 227-256. Entrevistas con Juan C. Ponte, 28 e 29 de setembro de 2023; 2 de outubro de 2023.

personas que formaba parte de la comitiva lo remató mientras le decía "toma agua"⁶.

Con esta información, a pesar de non poder afirmalo de forma rotunda, todo indica que posiblemente as vítimas descoñecidas das que se falan, sexan Rafael Fernández e Juan Torreiro e, por tanto, unicamente estaríamos buscando unha fosa de dúas persoas.

En primeiro lugar, o feito de non constar outras mortes nos rexistros de defuncións, a pesar de non ser unha idea concluínte por si mesma, é moi significativa. En segundo lugar, o recordo da familia de Juan C. Ponte da visita dunha familia “ás tumbas dos paseados”, coincide co recordo e o que ten contado a nai de Orientado, fillo de Rafael Fernández, xa que despois de ser asasinado e enterrado en Trasanquelos, ela visitou a tumba do seu marido⁷. Do mesmo xeito sucedeu coa familia de Juan

Figura 3. Detalle na actualidade da volta do Murallón, Trasnquelos. Fonte: fondo Histagra

Torreiro, que acudiu a visitar a súa tumba. En terceiro lugar, en relación co espazo no que asasinan ás vítimas, precisamente coinciden en ambos casos, na volta do Murallón (fig. 3), “había moito terraplen, pero ao fondo había un prado e había un carreiro de a pé para sacar a herba”⁸. A pesar de que a estrada da época sufriu unha reforma do seu trazado, nesa zona mantense bastante fiel, era unha

⁶ Entrevista con Juan C. Ponte, 5 de outubro de 2023.

⁷ Entrevista con Orientado Fernández, 10 de Outubro de 2023, en Trasanquelos.

⁸ Entrevista con Anónimo 1, 10 de outubro de 2023, en Trasanquelos.

área próxima a unha canteira, pegada ao río Mendo, onde fai codo. A distancia entre o suposto lugar de execución e o lugar de enterramento, na actualidade é menos de 1 kilómetro, un espazo factible de realizar a pé. Este dato é importante porque foi habitual que os cadáveres se enterraran no cemiterio máis próximo a onde se atoparan, que debería estar a unha distancia que puidera facerse a pé, nun período de tempo relativamente curto e nunhas condicións xeofísicas favorables (figs. 4 e 5). O escenario descrito encaixa dentro das lóxicas de funcionamento da violencia golpista de 1936.

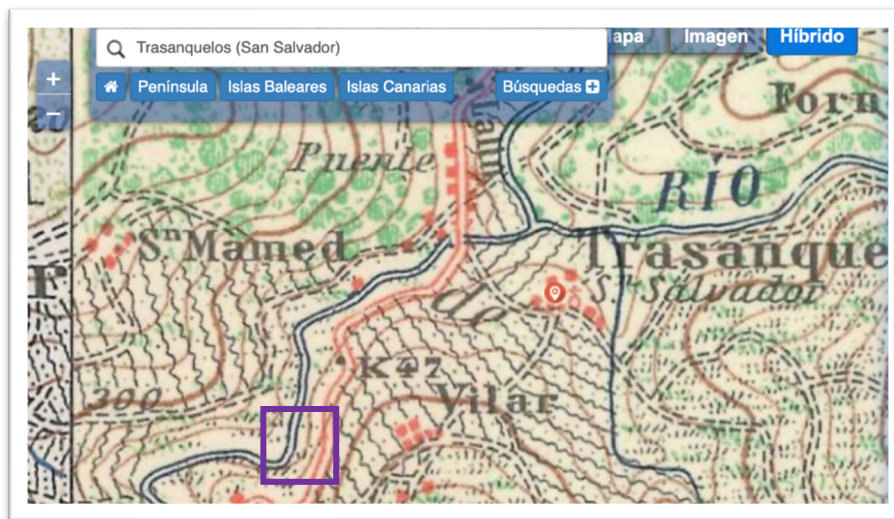

Figura 4. Mapa (MTN50 1 Edición) onde se sinala en morado o km. 47 onde asasinaron a Rafael Fernández e Juan Torreiro, e cun punto vermello, o cemiterio onde foron enterrados. Fonte: <https://www.ign.es/web/mapasantiguos/index.html>

Figura 5. Mapa (PNOA Actual) co trazado actual da onde se sinala en morado o lugar de asinato de Rafael Fernández e Juan Torreiro. Fonte: <https://www.ign.es/web/mapasantiguos/index.html>

Sobre as persoas que puidemos identificar, o primeiro deles, Rafael Fernández Casas, é a persoa da que máis información coñecemos, grazas ás investigacións previas de Andrés Santalla, Emilio Castro, Abel López Soto e Manuel Pérez Lorenzo⁹. Eles recollen nas súas publicacións toda a traxectoria profesional deste mestre e parte da súa biografía. Nace en Buenos Aires, Argentina, o 3 de agosto de 1901, pero aos poucos anos, as circunstancias familiares fan que volva para Galicia, terra de onde eran orixinarios seus pais. En 1910, ingresa na casa-hospicio de Santiago de Compostela, onde pasa dez anos ata a súa saída, como alumno oficial do 2º curso de Maxisterio. En 1922, acada o título de Mestre de Primeira Ensinanza e entra a formar parte da sociedade masónica “Agarimo 78” co título de “mestre”. Neste círculos entraría en contacto con compañeiros republicanos, socialistas e galeguistas como Anxel Casal ou Camilo Díaz Baliño¹⁰.

Un ano máis tarde, en 1923, incorpórase no seu primeiro destino como mestre no concello de Palas e Rei (Lugo). Poucos meses despois trasládase á escola laica que a Sociedade de Instrución e Recreo “La Devesana” fundaran en Devesos, Ortigueira. Nestas primeiras experiencias foi deixando pegada no alumnado grazas ás súas practicas pedagóxicas innovadoras como o uso de fichas, as saídas de campo e unha ensinanza laica. Non todo o mundo recibiu con entusiasmo a súa actuación docente e foi denunciado polo cura párroco, José Orjales Novo. A escola foi clausurada e Rafael recibiu unha sanción económica. Posteriormente ingresaría noutra escola de americanos próxima, a de San Adrián de Veiga, onde pasaría algo mais de dous anos. Durante esta época, outras cuestións marcan a

⁹ Andrés Santalla López, “Rafael Fernández Casas, Mestre mártir galleguista, Mestre republicano, escritor e xornalista comprometido”, *Idea. Intercambio de experiencias de aula*, nº 7, Ferrol: Centro de Formación e Recursos da Consellería de Educación, 2001, pp. . Andrés Santalla López, “A Depuración do Maxisterio e a educación pública en Galicia: 1936-1961”, en *A represión franquista en Galicia. Actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria*, Narón, 4 a 7 decembro de 2003, Narón: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2005, páxs. 227-256. Emilio Castro Fustes, “Rafael Fernández Casas. Un maxisterio do compromiso e paixón en terras de Ortegal”, *Terras do Ortegal. Revista de Estudos Locais*, nº 4 (2017), Ortigueira: Asociación Terras do Ortegal, páxs. 39-51. Abel López Soto e Manuel Pérez Lorenzo, “Rafael Fernández Casas. Maxisterio e asesinato do Mestre do Souto”, *Cadernos de Estudos Locais*, nº 37 (novembro 2021), Sada: Asociación Cultural Irmáns Suárez Picallo.

¹⁰ *Ibid.*

súa vida, alén da súa traxectoria profesional, coñece á súa parella, María Melisendra Lamela, coa que casa e ten dous fillos, Orientado e Filucho. Ademáis, fai amizade co compañeiro mestre e destacado membro das Irmandades da Fala, Victoriano Taibo¹¹. Tamén é o momento no que inicia as súas colaboracións en diversos xornais galegos como *El Pueblo Gallego*, *La Renovación* ou *La Voz de Ortigueira*¹².

A comezos de 1927 a súa novela, *Loit,a* sae á luz¹³, momento no que tamén se lle concede unha praza na escola estatal da Gándara (Oroso). Pero as autoridades do lugar son reticentes á súa presenza debido aos seus antecedentes sobre os enfrontamentos coa Igrexa e a Alcaldía no Ortegal. Neste clima hostil, renuncia a mediados de 1928. Tras pasar un breve período na Ferrolterra, acada o posto de funcionario e comeza unha nova etapa profesional. En 1933, participa nun “Centro de Colaboración” na escola de Arteixo, estando intimamente ligado cos círculos pedagóxicos onde se procuraba unha innovación práctica.

O seu último destino laboral foi a escola de Souto-Carnoedo, en Sada, un lugar no que atopa acomodo en diferentes eidos vitais, dende o ámbito profesional, ata o persoal, facendo amizades como a da familia Suárez Picallo. A República para el supón un contexto político cómodo, que encaixa coa súa identidade política, no que as súas ideas deixan de ser un obstáculo para o desenvolvemento da súa actividade docente. Neste marco, a mediados de 1935 nace o “Ateneo de Cultura Política y Social” grazas ao impulso de Xoán Antón Suárez Picallo coa intención de desenvolver proxectos agrupando os elementos progresistas e do movemento obreiro da comarca. Convértese en pouco tempo nun centro activo de promoción e difusión da cultura grazas á organización de mitins, excursións, faladoiros e

¹¹ *Íbid.*

¹² *Íbid.* *El Compostelano*, 5 de outubro de 1931, p. 3. *Heraldo de Galicia*, 10 de abril de 1927, p. 2

¹³ Consultar en: <https://biblioteca.galiciiana.gal/es/consulta/registro.do?id=448990>

verbenas, no que destaca a súa figura como un entusiasta colaborador. Incluso chega a ser elixido presidente de dita institución, en xaneiro de 1936¹⁴.

Tras o Golpe Militar de 1936, o Ateneo, así como outras asociacións de carácter similar, foron clausuradas. Os seus fondos foron incautados, a súa biblioteca foi queimada e o local foi usurpado por Falange e destinado a “Hogar Rural de Frente de Juventudes”¹⁵. Rafael tratou de seguir coa súa vida na súa casa do Souto, sendo testemuño da violencia sufrida polos seus compañeiros, como Xoán Antón Suárez Picallo, Manuel Prego ou Antonio Carballeira. O día 20 de agosto de 1936, pertúrbase dita “normalidade”, tras a súa detención no seu domicilio e o posterior “paseo” sufrido, na estrada próxima ao cemiterio de Trasanquelos. Un día antes, o 19 de agosto, o gobernador civil da Coruña, Florentino González Vallés, decretara a súa suspensión de emprego e soldo, xunto con outros trece compañeiros e compañeiras de profesión, a proposta do Delegado Militar de Instrución Pública¹⁶.

Seguindo os mecanismos habituais de funcionamento da violencia golpista, o proceso de persecución, depuración e castigo, continuaba incluso unha vez asasinados, tal e como sucedeu no caso de Rafael Fernández. Para os verdugos, non só era importante o fin máis inmediato relacionado coa eliminación física, senón a construción, máis ben a invención, de toda unha lóxica administrativa e xudicial, que permitise converter a “cidadáns correntes” en “delincuentes” e “rebeldes”. Todo este proceso foi máis alá da morte, polo que, o 26 de agosto de 1936, foi destituído e cesado¹⁷. A mediados de xullo de 1938, case dous anos despois do seu asasinato, foi repostado na escola de Souto á espera da resolución

¹⁴ Manuel Pérez Lorenzo, “O Ateneo de Cultura Política y Social de Sada: unha experiencia societaria na Sada da II República”, *Cadernos de Estudos Locais*, nº 1 (2010), Sada: Asociación Cultural Irmáns Suárez Picallo. Manuel Pérez Lorenzo, “Asociacionismo cultural e recreativo en Sada no primeiro terzo do século XX (V)”, *Areal. Revista Cultural de Sada*, nº 1(2019), Sada: Asociación Cultural Irmáns Suárez Picallo, pp. 24-27.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Boletín Oficial de la Provincia de La Coruña (BOPCO), 21 de agosto de 1936, páx. 1 (citado en (López e Pérez, 2021).

¹⁷ BOPCO, 28 de agosto de 1936, páx. 2

definitiva do expediente de depuración¹⁸. En setembro de 1940, foi separado definitivamente do servizo e dado de baixa na escalafón correspondente do corpo de funcionarios, tras ser acusado de: ser anarquista de acción, pertencer á Asociación de Traballadores do Ensino, ter contribuído aos gastos das eleccións da Fronte Popular e intervir na propaganda ao seu favor¹⁹. Ademais, na causa nº 155/37, instruída polo xulgado especial da Auditoría de Guerra da 8ª Rexión Militar, polo suposto delito de “actividades peligrosas”, foi ordenada a súa detención, o 19 de xullo de 1937, “resultando que de las averiguaciones presentes, hay indicios suficientes para aseverar de una manera indubitada la afiliación a la Secta Masónica”²⁰.

A segunda persoa que puidemos identificar e da que temos constancia que foi enterrada no cemiterio de Divino Salvador de Trasanquelos, é Juan Torreiro Seoane. Nacera o 15 de febreiro de 1897 na parroquia de Lubre, Bergondo, lugar onde residía en 1936, cando foi asasinado. Era fillo de Melchor Torreiro Gómez e de María Josefa Seoane González, ambos labradores, naturais desa mesma parroquia²¹. De profesión, era carpinteiro, e estaba casado con Brígida Fernández Franco, coa que tiña cinco fillos, Josefa, Carmen, María, Juan e Purificación²².

Tratamos de localizar documentación da época que nos dera conta súa traxectoria vital e proxección socio-laboral, tanto na esfera pública como na privada, previa a 1936. Pero, ata o momento, o acceso ao arquivo municipal de Bergondo foinos negado, por falta de medios e de recursos. Grazas aos testemuños da súa familia, sabemos que ademais de ser carpinteiro, tamén era mestre de obra, dedicándose ao sector de construción, mundo no que pouco a pouco, e con arduo traballo, se foi facendo un oco. Á altura de 1936 estaba nun

¹⁸ *El Compostelano*, 15 de decembro de 1938, páx. 1 (citado en López e Pérez, 2021).

¹⁹ *El Compostelano*, 23 de novembro de 1937; 30 de setembro de 1940. BOPCO, 1 de outubro de 1939. Archivo General de la Administración; expediente 32-1213-00034 (citado e Castro, 2017).

²⁰ Centro Documental de la Memoria Histórica, fondo Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo, causa 155/1937, peza 6ª, rolo 8º, folio 1216.

²¹ Certificado Literal de Nacemento, Rexistro Civil de Bergondo.

²² Certificado de defunción, Rexistro Civil de Cesuras.

momento de alza profesional, no que tiña a persoas baixo o seu mando traballando e, ademais, estaba construíndo unha vivenda para a súa familia. Pertencía, por tanto, a ese sector social en ascenso, grazas a un contexto socioeconómico favorable no que as oportunidades de promoción eran factibles. Non temos constancia dunha filiación política, nin sindical, e, tampouco, dunha participación activa nas accións de resistencia, que se levaron a cabo dende os pequenos núcleos de poboación, ante o Golpe de 1936. Tratamos de seguir o seu rastro nas fontes que dispoñemos para coñecer parte da persecución levada a cabo polos golpistas. Como resultado, sabemos que non pasou polo cárcere do partido xudicial (Betanzos), ou, que non foi rexistrado e, ademais, non foi acusado, nin procesado pola xustiza militar²³.

A vida da familia sen Juan cambiou substancialmente, pois, alén do trauma causado polo seu asasinato e desaparición, esa promoción socioeconómica truncou. A súa viúva Brígida, sacou adiante á súa familia cultivando as terras de labranza e vendendo ou intercambiando os seus excedentes. Sentiron o apoio dos veciños do lugar, unha rede que lles serviu de acompañamento persoal e tamén, de man de obra para sacar adiante as tarefas agrícolas. Tres dos seus fillos, ao chegar á adolescencia, emigraron para Argentina, onde se afincaron, mentres que Brígida quedou en Lubre acompañada da súa filla menor, Pura²⁴.

A memoria de Juan foi un recordo moi doloroso na familia, pero non foi silenciado. A familia soubo, incluso dende antes de que se procedese á identificación formal no seu cadáver no rexistro de defunción de Cesuras (en 1958), onde estaba enterrado. Parte do seu entorno mais íntimo, acudiu a visitar a súa tumba no cemiterio do Divino Salvador de Trasanquelos e asistiron, xunto cos feligreses do lugar, ás misas alí oficiadas²⁵.

²³ Arquivo Municipal de Betanzos, Orde e seguridade pública-Cárcere-Xunta Carcelaria: Libro rexistro de presos (entradas e saídas), 1936-1938, sin. 4312. Base de datos do Tribunal Territorial IV, A Coruña.

²⁴ *Íbid.*

²⁵ *Íbid.* Imaxe cedida pola familia Torreiro Seoane (fig. 22, pax. 29)

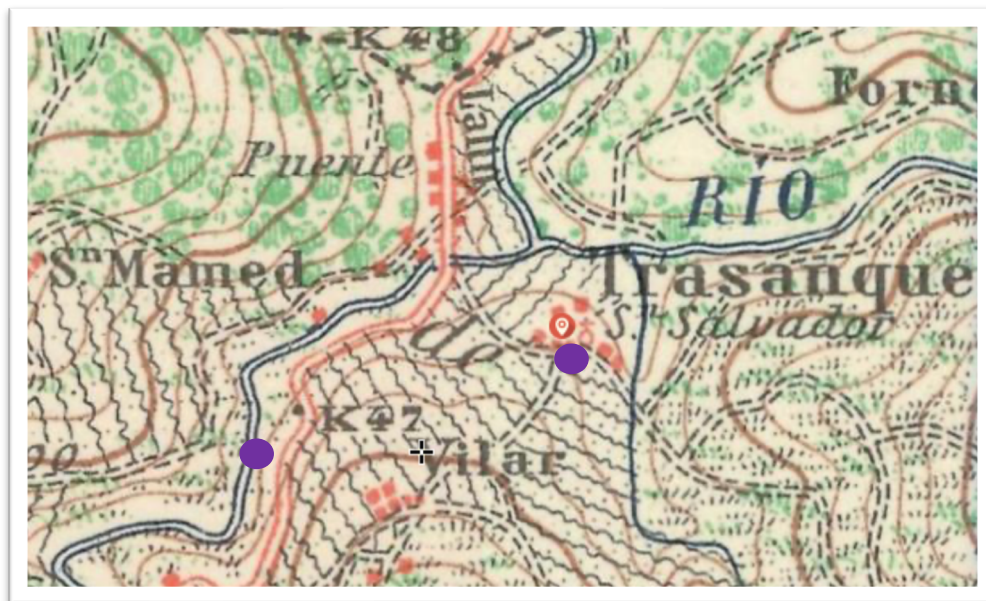

Figura 6. Primeira edición do mapa topográfico nacional (1:50.000), elaborado entre 1915 e 1960 no que se sinalan en morado os lugares de asasinato (volta do Murallón) e enterramento (cemiterio de Divino Salvador de Trasanqueros). Fonte: <https://www.ign.es/web/mapasantiguos/index.html>

En canto ao asasinato de Rafael Fernández e Juan Torreiro, foi executado o mesmo día, o 20 de agosto de 1936 e un día despois, foron inscritos inicialmente no rexistro civil de Cesuras como descoñecidos, e enterrados no cemiterio de Divino Salvador de Trasanqueros²⁶. Descoñecemos os detalles do “paseo”, pero puidemos acceder á causa instruída polo xulgado de Betanzos, en 1936, con motivo do achado de dous cadáveres “en el kilómetro 47 de la carretera de la Golada a Betanzos el día veinte del actual, o sea el de hoy (20 de agosto de 1936)”²⁷. Actualmente o trazado da estrada cambiou, pero grazas á primeira edición do mapa topográfico nacional 1:50.000 (elaborado entre 1915–1960), puidemos relacionar o espazo entre o lugar de asasinato, o lugar de aparición dos cadáveres de Rafael e Juan (km. 47) e o lugar de enterramento, o Cemiterio de Trasanqueros (fig. 6).

²⁶ Certificado de defunción, Rexistro Civil de Cesuras

²⁷ Arquivo do Reino de Galicia, Causa do Xulgado de Betanzos sobre achado dos cadáveres de Rafael Fernández Casas e de Juan Torreiro Seoane, na estrada da Golada a Betanzos, na parroquia de Trasanqueros, sin. 15504 107.

Sobre como as autoridades golpistas xestionaron a exposición pública dos seus corpos, o expediente, incoado polo xulgado de Betanzos, dá boa conta da desidia dos funcionarios, á hora de seguir os protocolos de actuación oficiais ante a aparición dun cadáver. Este tipo de expedientes adoitaban recoller a notificación do achado, identificando a persoa que emitía a comunicación, posteriormente, un médico forense e un xuíz do xulgado desprazábanse ao lugar para levantar acta, certificar a defunción e, habitualmente, determinar dilixencias de autopsia e enterramento. Non foi este o caso, polo que non se cumpriron os artigos 340 e 341 da Ley de Enjuiciamiento Criminal de 1882:

Si la instrucción tuviere lugar por causa de muerte violenta o sospechosa de criminalidad, antes de proceder al enterramiento del cadáver o inmediatamente después de su exhumación, hecha la descripción ordenada en el artículo 335, se identificará por medio de testigos que, a la vista del mismo, den razón satisfactoria de su conocimiento.

No habiendo testigos de conocimiento, si el estado del cadáver lo permitiere, se expondrá al público antes de practicarse la autopsia, por tiempo a lo menos de veinticuatro horas, expresando en un cartel, que se fijará a la puerta del depósito de cadáveres, el sitio, hora y día en que aquél se hubiese hallado y el Juez que estuviese instruyendo el sumario, a fin de que quien tenga algún dato que pueda contribuir al reconocimiento del cadáver o al esclarecimiento del delito y de sus circunstancias lo comunique al Juez instructor²⁸.

Posteriormente, as autoridades xudiciais non lle outorgaron unha identidade aos corpos nin aos autores do delito, polo que o fiscal propuxo o sobresemento da causa, segundo o indicado no segundo punto do artigo 641 da LEC de 1882, “Cuando resulte del sumario haberse cometido un delito y no haya motivos suficientes para acusar a determinada o determinadas personas como autores, cómplices o encubridores”. A pesar de que o auto de determinación (firmado polos xuíces e secretario do xulgado de Betanzos, Hilario de Cepeda, Diego

²⁸ “Real Decreto de 14 de septiembre de 1882 por el que se aprueba la Ley de Enjuiciamiento Criminal”, *Gaceta de Madrid*, nº 260, de 17/09/1882 (LEC de 1882).

Salgado e Antonio Cofores) sinala que ambos falecen “a consecuencia, según dictamen de autopsia, de hemorragia cerebral” e que se “desconoce quien o quienes hubiesen sido los autores de los disparos”, non se recollen resultados de investigacións relacionadas coa autoría e coas circunstancias do delito, nin tampouco, o certificado de autopsia²⁹.

Preto de dous anos despois, o 7 de setembro de 1938, o xulgado decláralo como terminado. Apenas un mes mais tarde, o 3 de outubro de 1938, reábrese a causa porque comparece María Melisendra, “quien manifestó que en virtud de sus averiguaciones ha podido comprobar que uno de dichos cadáveres correspondía a su marido, Rafael Fernández Casas”. Vinte anos máis tarde, o 1 de xullo de 1958, vólvese a reabrir o sumario para recoñecer o outro cadáver como o de Juan Torreiro Seoane. Non temos referencia de quen realiza a identificación, de como se realiza ese procedemento, nin máis información, quedando o sumario como conclusivo, por auto do 9 de xullo do mesmo ano, firmado polo xuíz de instrución, R. Carballal³⁰. As súas familias, tal e como indicamos anteriormente, eran perfectamente conscientes da identidade de ditos cadáveres, de feito, foron a visitar as súas tumbas. Con todo, lanzamos como hipótese explicativa da identificación tardía, a necesidade de xustificación, ante os poderes administrativos, da defunción dos seus parentes para facer calquera trámite burocrático.

Sobre como sucederon os crimes, o fillo de Rafael tiña 14 meses cando seu pai foi secuestrado e asasinado, polo que o recordo deste suceso ven por parte de súa nai, actualmente falecida. Fórono buscar á súa casa, a tarde-noite, do día 19 de agosto de 1936 e a acta de defunción, do día 21 de agosto, sinala que faleceu entre as tres ou catro da mañá do día 20 do mesmo mes. Segundo o recordo na familia Torreiro, ao igual que Rafael, Juan, foi secuestrado na súa casa, o día 19 de agosto

²⁹ Arquivo do Reino de Galicia, Causa do Xulgado de Betanzos sobre achado dos cadáveres de Rafael Fernández Casas e de Juan Torreiro Seoane, na estrada da Golada a Betanzos, na parroquia de Trasanquielos, sin. 15504 107

³⁰ *Íbid.*

de 1936, por parte dun grupo de forzas de orde que non puidemos identificar. Na memoria familiar quedou que “aqueles homes tiñan a cara tapada e déronnos tanto medo, que aquel día, nin sequera volvemos saír da casa nin para encerrar ás galiñas”³¹.

Sobre como apareceron os cadáveres, no recordo dos mais vellos de Trasanquelos, un día, moi cedo (o día 20 de agosto de 1936), o leiteiro facendo a súa ruta habitual pola parroquia, á altura da volta do Murallón, observou restos de sangue. Posteriormente, avisou na taberna e cando os veciños se achegaron alí, os corpos xa estaban tirados no fondo do prado. Ese lugar quedou sinalado cunha cruz de ferro, descoñecemos en que data se puxo nin á iniciativa de quen, pero actualmente non se conserva³². Anos despois, chegou a oídas do fillo de Rafael Fernández, Orientado, que un dos que levaron a seu pai dende o Murallón ata o cemiterio nun carro de vacas, foi un home apelidado Casal, pai dun xastre moi coñecido. Posteriormente, nunha carpintería moi próxima á Igrexa, fixeron un cadaleito no que inhumaron a dous corpos xuntos, posiblemente, os de Rafael Fernández e Juan Torreiro³³.

³¹ Entrevista coa familia de Juan Torreiro Seoane, 17 de outubro de 2023, en Trasanquelos.

³² Entrevista con Anónimo 1 e Anónimo 2, 10 de outubro de 2023, en Trasanquelos.

³³ Entrevistas con Orientado Fernández e Anónimo 1, o 10 de outubro de 2023, en Trasanquelos.

3. Fichas individuais das vítimas

RAFAEL FERNÁNDEZ CASAS		
Datos persoais	Natural de	Buenos Aires (3 de agosto de 1901)
	Veciño de	Souto-Sada
	Idade	35 anos
	Profesión	Mestre, filólogo e escritor
	Filiación/s	UGT
	Data, lugar de morte	“Paseado” o 20 de agosto de 1936, no km. 47 da estrada Golada-Betanzos, Trasanqueros
	Resumo	Rexistrado morto a causa de hemorraxia cerebral en Cesuras ao día seguinte por orde do xuíz instructor do partido de Cesuras transcribindo carta-orde da superioridade.
Fontes relacionadas	Causa militar	Non
	Entrevistas	Orientado Fernández (fillo, 13 de outubro de 2023)
	Rexistro de defuncións	Si. Recóllese sobre os seus sinais particulares, inicialmente, “de estatura un pouco máis elevada que el anterior (Juan Torreiro), constitución débil, afeitado, de pelo negro”. Posteriormente, a descrición foi completada, “estatura regular, poucas carnes, pelo, cejas y barba negros, afeitado, frente despejada, vistiendo traje azul marino, calcetines de igual color, camisa blanca con gemelos dorados y zapatos negros”.
	Outras	Causa do Xulgado de Betanzos sobre achado dos cadáveres de Rafael Fernández Casas e de Juan Torreiro Seoane, na estrada da Golada a Betanzos, na parroquia de Trasanqueros, Arquivo do Reino de Galicia, sin. 15504 107 AGA, Expediente 32-1213-00034 (citado en E. Castro, 2017) AHU, Expediente académico de Rafael Fernández Casas, Caixa 285 (en E. Castro, 2017)

Figura 7. Retrato de Rafael Fernández Casas, ca. 1925. Fonte: E. Castro (2017)

Figura 8. Políticos e outros asistentes ao acto inaugural das novas escolas na Coruña, ca. 1932. Fonte: Boletín Municipal y de *Turismo*, Año III, nº 19, abril de 1932, páx. 8 (Rafael Fernández sinalado en vermello).

Figura 9. Rafael Fernández Casas poucos meses antes de que o asasinaran, ca. 1935-1936. Fonte: doazón de Orientado Fernández

JUAN TORREIRO SEOANE		
Datos persoais	Natural de	Bergondo
	Veciño de	San Juan de Lubre, Bergondo
	Idade	39 anos
	Profesión	Carpinteiro, mestre de obra
	Filiación/s	-
	Data, lugar de morte	"Paseado" o 20 de agosto de 1936 no km. 47 da estrada Golada-Betanzos, Trasanquelos
	Resumo	Morte rexistrada a causa de hemorraxia cerebral inscrita ao día seguinte por orde do xuíz de instrución do partido de Cesuras; inscrito inicialmente coma descoñecido e identificado o 23-7-1958 que reproduce unha carta-orde da superioridade do sumario 99/36
Fontes relacionadas	Causa militar	Non
	Entrevistas	Familiares, o 17 de outubro de 2013, en Trasanquelos
	Rexistro de defuncións	Si. Sobre os seus sinais particulares, recóllese inicialmente, "estatura regular, constitución física fuerte, pelo castaño claro". Posteriormente, ampliase, "vistiendo cazadora castaña a cuadros, pantalón castaño, zapatos idem, camisa azul a rallas, camisita gris".
	Outras	Prensa histórica Certificado literal de nacemento de Juan Torreiro Seoane, tomo 20, folio 179, sección 1ª Causa do Xulgado de Betanzos sobre achado dos cadáveres de Rafael Fernández Casas e de Juan Torreiro Seoane, na estrada da Golada a Betanzos, na parroquia de Trasanquelos, Arquivo do Reino de Galicia, sin. 15504 107

Figura 10. Juan Torreiro Seoane, ca. anos trinta do s. XX. Fonte: doazón da familia Torreiro Seoane

4. Documentación do espazo a intervir: a historia do cemiterio

O ano de construción do cemiterio, momento no que comezan a darse enterramentos no chan, é 1762. As primeiras inhumacións en nichos en altura corresponden á primeira década do século XX. Estas construcións deberon ser minoritarias, asociándose coa capela localizada na marxe esquerda do atrio³⁴. Actualmente, dos nichos datados, o mais antigo corresponde ao ano 1947 e está situado á marxe esquerda da porta de acceso (fig. 11).

Figura 11. Un dos nichos en altura datados mais antigos, ano 1947. Fonte: fondo Histagra

Sobre o resto de construcións, determinamos a súa cronoloxía aproximada, dende os anos cincuenta-sesenta ata a actualidade. Isto foi posible grazas ao parentesco dos informantes cos enterradores da parroquia (dende os anos trinta e corenta) e ás propias vivencias persoais derivadas da veciñanza no lugar. Os enterramentos no cemiterio parroquial ata os anos sesenta foron maioritariamente en sepulturas no chan, a pesar de haber algún puntual neses nichos máis antigos. Ademais, debido á

alta densidade demográfica do lugar e ao pouco espazo do que dispoñían, foi frecuente o enterramento sobre tumbas anteriores. Non se dispoñía dun osario común, polo que os restos humanos máis antigos que puideran aparecer nun novo enterramento, agrupábanse nun saco e soterrábanse xunto co novo cadáver.

³⁴ Certificado do vicesecretario-interventor do concello de Oza-Cesuras, 31 de xullo de 2013: Expediente 40/2011, licenzas urbanísticas, concello de Cesuras.

A necesidade de espazo, obrigou a ocupar gran parte do cemiterio (fig. 12), salvo a zona posterior á entrada da igrexa (espazo reservado, nun principio, para o enterramento de bebés que falecían sen estar bautizados) e unha pequena área situada á marxe dereita da entrada principal que abarca aproximadamente dende a porta da igrexa tapiada ata o final da parede do recinto)³⁵.

Figura 12. Detalle das tumbas no chan na entrada do cemiterio, diante da porta principal de acceso á Igrexa. Fonte: fondo Histagra

A única modificación importante, da que se ten constancia, acerca da estrutura do cemiterio, foi o cambio de localización da porta principal. A principios do século XX non estaba onde hoxe en día, atopábase na esquina esquerda do cemiterio, coincidindo cun espazo de forma cadrada que na actualidade se atopa exento de tumbas (fig. 13). Con todo, foi unha zona que durante moitos anos se empregou para botar os residuos vexetais do cemiterio. Incluso pola parte externa do muro de peche, nesa zona aínda se conservan os chanzos dunha esqueira de acceso³⁶.

Parece ser que entre o material xeolóxico podemos atoparnos na maioría das zonas do cemiterio con roca nai e moitos dos enterramentos foron escavados nesta roca. Debemos ter en conta tamén, que aquelas zonas que na actualidade non teñan lápida, non quere dicir que non exista un enterramento. Todo apunta

³⁵ Entrevista con Anónimo 3 e Anónimo 4, 18 de xullo de 2023, en Trasanquelos.

³⁶ Entrevista con Anónimo 1 e Anónimo 2, 10 de outubro de 2023, en Trasanquelos.

a que unicamente as familias que tiñan mais recursos foron as que puideron sinalar con elementos materiais na superficie as tumbas dos seus seres queridos³⁷.

Esta dinámica de enterramentos cambia a mediados dos anos sesenta e principios dos setenta, cando se constrúen a maioría dos nichos que hoxe podemos apreciar no atrio da igrexa e na ampliación da parte esquerda. Non se puido concretar con precisión a secuencia cronolóxica das construcións. Ademais, os anos que constan actualmente gravados nas placas non se poden tomar como referencia porque poden corresponder con enterramentos previos en terra, que posteriormente foron trasladados a nichos. A grandes trazos, ditos nichos localízanse na súa meirande parte no lado esquerdo do atrio e posteriormente, foron facendo os demais, ata chegar aos da man dereita, que son os máis recentes. Con todo, hai excepcións e na parte dereita observamos algún nicho moi antigo; polo que a lóxica construtiva dos nichos semella que non foi lineal, mais ben acorde ás necesidades do momento e ás demandas e preferencias dos seus propietarios (fig. 13).

Figura 13. Detalle do muro de peche da esquina esquerda, antiga entrada. Fonte: fondo Histagra

Figura 14. Nichos da parte dereita do atrio da Igrexa de Trasanqueros, 1960. Fonte: fondo Histagra

³⁷ Entrevista con Anónimo 4, 18 de xullo de 2023, en Trasanqueros.

Neste momento, déixase de enterrar no chan para ocupar ditos espazos, construídos no borde do atrio, xunto ao muro de peche. Isto significa que posiblemente, algún deles se edificase encima de tumbas anteriores. A primeira ampliación, localizada no lateral esquerdo do atrio, fronte a sancristía, data de 1978, pero non obtivemos documentación sobre a mesma (figs. 16-18). Este espazo, anteriormente, eran leiras de propiedade particular, polo que, a modificación do seu uso permitirá dar continuidade á nova pauta de enterramentos en nichos, iniciada anos antes.

Finalmente, o último gran cambio que ten que ver co cemiterio é a ampliación dos anos 2011-2013. Foi un procedemento que contou con algunhas trabas, como a oposición de parte da veciñanza e algunhas advertencias por parte da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural, que fixeron reelaborar o proxecto. As obras executáronse realizando un control e seguimento arqueolóxico e finalizaron no ano 2013³⁸ (figs. 15, 19-21).

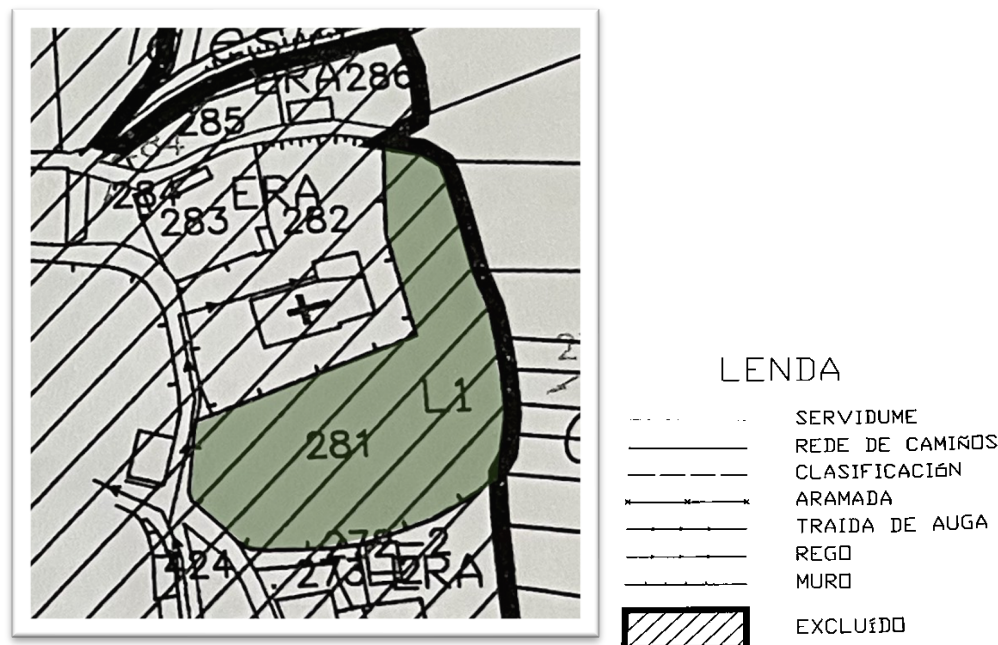

Figura 15. Mapa e lenda no que se sinala en verde a área afectada pola ampliación do cemiterio de 2011-2013. Fonte: Trazado de rede de camiños de parte do casco urbano de Trasanquelos. Ampliación do cemiterio parroquial-Licenzas urbanísticas, Expediente 40/2011, Concello de Cesuras (coloreado por parte da autora).

³⁸ Expediente 40/2011, licenzas urbanísticas, concello de Cesuras.

Figura 16. Vista da ampliación do cemiterio dos anos setenta. Fonte: Expediente 40/2011, licenzas urbanísticas, concello de Cesuras.

Figura 17. Vista dende o atrio da ampliación do cemiterio dos anos setenta. Fonte: Expediente 40/2011, licenzas urbanísticas, concello de Cesuras.

Figura 18. Ampliación do cemiterio dos anos setenta. Fonte: Expediente 40/2011, licenzas urbanísticas, concello de Cesuras.

Figura 19: Vista previa dos terreos que ocupou a última ampliación do cemiterio de 2011-2013. Fonte: Expediente 40/2011, licenzas urbanísticas, concello de Cesuras.

Figura 20. Muro lateral dereito de peche do cemiterio antes de que conectara coa ampliación de 2011-2013. Fonte: Expediente 40/2011, licenzas urbanísticas, concello de Cesuras.

Figura 21. Vista xeral da Igrexa de Trasanqueros e arredores antes da ampliación do cemiterio de 2011-2013. Fonte: Expediente 40/2011, licenzas urbanísticas, concello de Cesuras.

5. Recoñecemento e estudo do espazo: proposta de localización da fosa

En función dos datos que coñecemos acerca da historia do cemiterio, das circunstancias dos asasinatos e dos enterramentos levados a cabo neste espazo, xunto coa información recompilada sobre a localización da fosa no cemiterio, presentamos as seguintes hipóteses: tres lugares dos que, por diferentes fontes, temos indicios de que poidan estar relacionados co lugar de enterramento de Rafael Fernández e Juan Torreiro. Preséntanse ordenados de maior a menor probabilidade, destacando en gran medida a primeira hipótese, pero non podendo descartar, ata o momento, tampouco as demais.

A primeira delas é a parte posterior do cemiterio primixenio. Hai testemuños que sinalan, aínda que con gran incerteza, concretamente a esquina esquerda, próxima ao muro de peche (fig. 25). Con todo, é unha área que debemos considerar dende un punto de vista amplo (fig. 24). Unha testemuña de avanzada idade recorda, na súa infancia, ir xogar á Igrexa polas festas e as procesións pero coa advertencia dos maiores de que na parte de atrás non se podía ir porque alí estaban enterrados “os paseados”. Ademais, grazas á familia de Juan Torreiro Seoane, contamos cunha fotografía antiga, da que descoñecemos a data pero, aproximadamente, podemos situarnos entre agosto de 1936 e a década dos corenta. Nela aparece un grupo de persoas aro redor da fosa de Juan Torreiro (e, posiblemente, segundo os indicios cos que contamos, tamén de Rafael) que a propia familia identifica como algúns dos seus parentes, xunto co cura párroco de Divino Salvador de Trasanqueros (fig. 22). Grazas ás características que coñecemos da morfoloxía do cemiterio e dos seus arredores, para as décadas dos anos trinta e corenta do século pasado, xunto cos elementos que podemos apreciar na imaxe (parte do muro da Igrexa e abundante vexetación), e a posición

das persoas en relación a ditos elementos, a zona de enterramento, posiblemente coincida, tamén con esa área (fig. 23).

Figura 22. Grupo de persoas ao redor da fosa de Juan Torreiro Seoane no cemiterio de Divino Salvador de Trasanqueros, ca. 1936-1940. Fonte: doazón da familia Torreiro Seoane.

Dende a lóxica de execución deste tipo de enterramentos, tamén sería unha das zonas máis plausibles, un lugar afastado da entrada, con certa privacidade e onde non se adoita enterrar aos locais. De localizarse aquí a fosa, habería que ter precaución con algunhas das tumbas sinaladas en superficie e coa posibilidade de atopar restos de bebés, dado que este tipo de áreas adoitaban estar destinadas, tamén, para os enterramentos de nenos sen bautizar.

Figura 23. Vista da parte posterior do cemiterio en relación coa fotografía da tumba de Juan Torreiro.
Fonte: fondo Histagra

Figura 24. Parte posterior do adro da Igrexa de Trasanqueros: hipótese 1 de localización da fosa. Fonte: fondo Histagra

Figura 25. Detalle da esquina esquerda da parte posterior do adro da Igrexa de Trasanqueros: hipótese 2 da localización da fosa. Fonte: fondo Histagra

En segundo lugar, a parte lateral dereita do adro (figs. 26 e 27). Foi unha zona na que non eran frecuentes os enterramentos ordinarios, pois a xente da parroquia adoitaba enterrarse, antes da construción dos nichos, fronte a entrada principal actual, diante da porta de acceso á Igrexa. A memoria dos mais vellos asocian a fosa cunha sinalización na superficie da terra, por medio de barillas de ferro e botellas de refresco que, precisamente se localizaba neste área. Dende as lóxicas do funcionamento da violencia golpista, non sería o lugar “idóneo”. As persoas que adoitaban dar sepultura aos “paseados” eran os propios veciños ou o enterrador e, aínda que adoitaban facelo nun lugar separado do resto de veciños, como é o caso, é certo que preferían lugares máis afastados da entrada, con menor visibilidade e que pasaran mais desapercibidos. Con todo, é un lugar posible que se debe ter en conta e no que coinciden varios indicios. No caso de situarse aquí a fosa, contamos con que debería ser un lugar non saturado de enterramentos ordinarios anteriores, e no que posiblemente houbera unha importante capa de recheo, a consecuencia das obras de ampliación do cemiterio no ano 2011-2013.

Figura 26. Parte lateral dereita do adro da Igrexa de Trasanqueros: hipótese 2 da localización da fosa.
Fonte: fondo Histagra

Figura 27. Parte lateral dereita do atrio da Igrexa de Trasanqueros: hipótese 2 da localización da fosa.
Fonte: fondo Histagra

Figura 28. Esquina esquerda da parte anterior do adro da Igrexa de Trasanqueros: hipótese 3 de localización da fosa. Fonte: fondo Histagra

En terceiro e último lugar, varios testemuños coinciden en que a fosa se sitúa na esquina esquerda, segundo accedemos ao recinto santo (fig. 28). Sería a antiga porta de acceso, ao menos dende principios do século XX, que se corresponde cos escanos apreciábles no muro de peche pola parte exterior. Xa vimos anteriormente, como este espazo cumpriu a función dunha especie de punto limpo, dentro do cemiterio, durante boa parte da segunda metade do século XX. É frecuente escoitar, que outro dos criterios á hora de escoller os lugares de enterramento dos “paseados”, foi o de continuar a persecución e humillación unha vez mortos. Por esta razón, escollerían como lugar de enterramento un espazo de paso para que os seus corpos fosen pisados constantemente.

6. Intervención na fosa: sondaxes, escavación, inhumación e difusión

A decisión do equipo, tras valorar todas as opcións, foi centrar os esforzos e os recursos na hipótese 1. A análise da fotografía da fosa de Rafael e Juan foi unha cuestión central, especialmente as referencias espaciais que nos ofrecían a parede e a vexetación do fondo. En función de ditos elementos, determináronse as áreas máis plausíbles da localización da fosa. En primeiro lugar, a parte posterior esquerda do adro (figs. 29 e 30).

Figura 29. Parte do equipo traballando na primeira sondaxe localizada na parte posterior do adro da Igrexa de Trasanquelos. Fonte: fondo Histagra

Tras non obter os resultados esperados (consultar a memoria arqueolóxica), optouse por intervir no lateral esquerdo mais próximo á parte posterior do adro e contiguo á parede de referencia (fig. 30)

Figura 30. Plano do cemiterio de San Salvador de Trasanquelos no que se sinala en vermello as dúas áreas nas que se realizaron intervencións arqueolóxicas e en amarelo a parede de referencia. Fonte: Google Earth.

Figura 31. Parte do equipo do PMD realizando traballos arqueolóxicos na segunda área de intervención.
Fonte: fondo Histagra

Resultou moi complexo traballar nesta segunda zona debido á existencia de enterramentos posteriores. Neste eido, a investigación histórica axudou a concretar a data dos enterramentos e a identidade das persoas inhumadas. A consulta do libro parroquial de enterramentos, xunto coa experiencia do sancristán da parroquia foi de gran axuda nesta tarefa (fig. 32). Nesta zona (sector 200) apareceron restos óseos revoltos e descontextualizados que, segundo unha primeira análise do forense, poderían corresponder con dúas mortes violentas. Os traballos arqueolóxicos apuntaron que foi unha zona moi empregada para enterramentos na segunda metade do século XX e posiblemente, de estar localizada aquí a fosa, esta fose destruída por unha destas inhumacións.

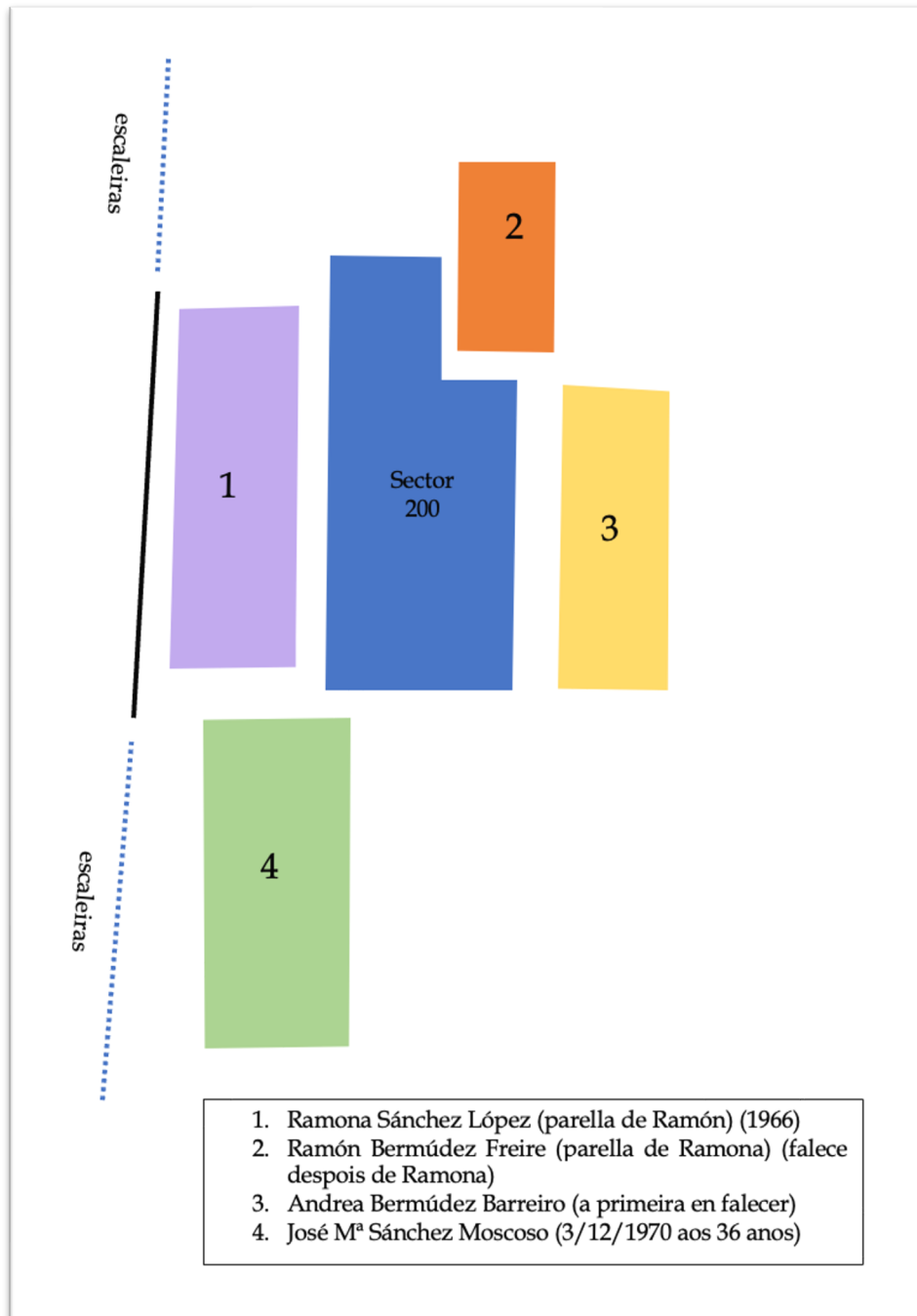

Figura 32. Esquema da localización do sector 200, en relación ás tumbas máis próximas. Fonte: elaboración propia

Bibliografía

Castro Fustes, Emilio, “Rafael Fernández Casas. Un maxisterio do compromiso e paixón en terras do Ortegal”, *Terras do Ortegal. Revista de Estudos Locais*, nº 4 (2017), Ortigueira: Asociación Terras do Ortegal, páxs. 39-51.

Fernández Prieto, Lourenzo e Míguez Macho, Antonio, *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo*, Vigo: Galaxia, 2018.

González Gómez, X. (2021), “As lembranzas do neno Fernández Casas”, en <https://biosbardia.wordpress.com/2021/02/10/as-lebranzas-do-neno-fernandez-casas/>

Grandío Seoane, Emilio (ed.), *Anos de odio. Golpe, represión e Guerra Civil na provincia da Coruña (1936-1939)*, Santiago de Compostela: Deputación da Provincia da Coruña, 2007.

López Soto, Abel e Pérez Lorenzo, Manuel, “Rafael Fernández Casas. Maxisterio e asesinato do Mestre do Souto”, *Cadernos de Estudos Locais*, nº 37 (novembro 2021), Sada: Asociación Cultural Irmáns Suárez Picallo.

Pérez Lorenzo, Manuel, “Asociacionismo cultural e recreativo en Sada no primeiro terzo do século XX (V)”, *Areal. Revista Cultural de Sada*, nº 1(2019), Sada: Asociación Cultural Irmáns Suárez Picallo, páxs. 24-27.

Pérez Lorenzo, Manuel, “O Ateneo de Cultura Política y Social de Sada: unha experiencia societaria na Sada da II República”, *Cadernos de Estudos Locais*, nº 1 (2010), Sada: Asociación Cultural Irmáns Suárez Picallo.

Santalla López, Andrés, “A Depuración do Maxisterio e a educación pública en Galicia: 1936-1961”, en *A represión franquista en Galicia. Actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria, Narón, 4 a 7 decembro de*

2003, Narón: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2005, páxs. 227-256.

Santalla López, Andrés, “Rafael Fernández Casas, Mestre mártir galleguista, Mestre republicano, escritor e xornalista comprometido”, *Idea. Intercambio de experiencias de aula*, nº 7, Ferrol: Centro de Formación e Recursos da Consellería de Educación, 2001.

Suárez Sandomingo, J. J. (2012), “Rafael Fernández Casas, un maestro laico e innovador”, en <https://www.galiciadigital.com/opinion/opinion.7907.php>

Suárez, X. M., “A Represión franquista na provincia de A Coruña”, en *A represión franquista en Galicia: actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria*, Narón, 4 a 7 de decembro de 2003, 2005, páxs. 731-748.

Valín Fernández, Alberto, *Laicismo, educación y represión en la España del siglo XX*, Sada: Edicións do Castro, 1993.

Fontes

Arquivo do Reino de Galicia

- fondo do Goberno Civil, G-2552.
- Causa do Xulgado de Betanzos sobre achado dos cadáveres de Rafael Fernández Casas e de Juan Torreiro Seoane, na estrada da Golada a Betanzos, na parroquia de Trasanqueros, Arquivo do Reino de Galicia, sin. 15504 107

Archivo General de la Administración

- Expediente 32-1213-00034 (en E. Castro, 2017)

Arquivo Histórico Universitario

- Expediente académico de Rafael Fernández Casas, Caixa 285 (en E. Castro, 2017)

Centro Documental de la Memoria Histórica

- Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo, sin. 1262.

Arquivo Municipal de Betanzos

- Orde e seguridade pública-Cárcere-Xunta Carcelaria: Libro rexistro de presos (entradas e saídas), 1936-1938, sin. 4312.

Concello de Cesuras

- Rexistro Civil de defuncións (1936-1939)
- Licenzas urbanísticas, Expediente 40/2011.

Rexistro Civil de Bergondo

- Certificado literal de nacemento de Juan Torreiro Seoane, tomo 20, folio 179, sección 1ª

Archivo Diocesano de Santiago de Compostela

- Libros do s. XIX.

Arquivo Parroquial de Divino Salvador de Trasanquelos

- Libro parroquial de Difuntos (1938-2001).

Terra e Memoria, <https://www.terraememoria.usc.gal>

- Entrevista 102, por Mª Silvia Gómez Gómez, o 15 de abril de 1989, en Betanzos (fondo HISTORGA Xeral)
- Entrevista 180, por Teresa García Sierra, o 11 de abril de 1990, en A Coruña (fondo HISTORGA Xeral)
- Entrevista 2001, por Lourenzo Fernández Prieto, o 1 de xaneiro de 2005 (fondo Nomes e Voces)

Entrevistas realizadas polo equipo

- Anónimo 1, 10 de outubro de 2023, en Trasanquelos
- Anónimo 2, 10 de outubro de 2023, en Trasanquelos
- Anónimo 3, 18 de xullo de 2023, en Trasanquelos
- Anónimo 4, 18 de xullo de 2023, en Trasanquelos
- Juan C. Ponte, 28 e 28 de setembro, e 2 e 5 de outubro de 2023
- Orientado Fernández, 10 de outubro de 2023, en Trasanquelos
- Familiares de Juan Torreiro Seoane, 17 de outubro de 2023

Publicacións periódicas

- Boletín Oficial de la Provincia de A Coruña

Hemeroteca Galiciana, <https://biblioteca.galiciana.gal/es/consulta/busqueda.do>

- *El Compostelano*
- *Heraldo de Galicia*
- *El Pueblo Gallego*

Base de Datos de Nomes e Voces, <http://vitimas.nomesevoces.net>

- Ficha persoal de Rafael Fernández Casas,
<http://vitimas.nomesevoces.net/gl/ficha/4755/>
- Ficha persoal de Juan Torreiro Seoane,
<http://vitimas.nomesevoces.net/gl/buscar/?buscar=juan+torreir>
o